
MARI-ŽENEVJEV REJMON

IDEOLOGIJE STANOVANJA I SUPROTNOST GRAD - SELO*

Suprotnosti između grada i sela su klasična tema za raspravu. Za geografa, ekonomistu, sociologa, definicija ovih dvaju svetova kao i njihovo poređenje, postavljaju neprekidno nove tehničke probleme; globalna društveno-ekonomska evolucija istovremeno transformiše i „ruralne” i „urbane” činioce kao i njihove uzajamne odnose. Nasuprot ovim varijacijama društvene stvarnosti ideološke predstave izgledaju začuđujuće stabilne. Od starog veka pa do naših dana nailazimo na obilje tragova jedne manihejske vizije urbanih i ruralnih oblika društvenog života, čijim se atributima smatraju sreća pojedinca, javni moral i politički integritet; istini za volju, oni se vezuju prevashodno za ruralni svet.

Tokom jednog istraživanja koje se odnosilo na politiku u vezi sa individualnim stanovanjem u Francuskoj¹⁾ ustanovili smo da je tematika analiza mišljenja o stanovanju dala ne samo dokaze o postojanosti ovih stereotipa u francuskom sistemu prikazivanja prostora, nego i jednu proširenu, složenu politiziranu verziju klasične dihotomije. Već od 1820. u tekstovima koji govore o prilivu siromašnog stanovništva u urbane centre, o promenama radničkog men-

*) Marie-Geneviève Raymond, „Ideologies du logement et opposition ville — campagne”, *Revue française de sociologie*, Vol. IX. No. 2, avril-juin 1968, pp. 191—210.

¹⁾ Vidi naš izveštaj „l'Habitat pavillonnaire”, Paris, Centre de Recherche d'Urbanisme, 1965. multigr. i *La Politique pavillonnaire* Centre de Recherche d'urbanisme, Paris, 1966.

taliteta ili o problemima društvenog stanovanja, nailazi se na zbrku pojmovima: urbana koncentracija, kolektivno stanovanje i kolektivizacija.

Drugačije rečeno, sve se odvija kao da postoji jedan svet nezadovoljstva i ugroženosti koji je svet ljudskih skupina, i kao da — budući da je porast gradova prostorni dublet podele rada i društvene organizacije — jačanje kolektivnih struktura nastanjivanja prostora nagoveštava odgovarajuće kretanje globalnog društveno-ekonomskog sistema.

Na prvi pogled, objašnjenje ovakvog obogaćenja i raznorodnosti početnog stereotipa čini se jednostavnim: nove teme su odraz preokupacije posmatrača iz XIX veka. U društvu koje se nalazilo na putu industrijalizacije i urbanizacije, bilo je logično da suprotnosti grad-selo otkriju ekonomske i ekološke aspekte, ali da pri tome zebnje savremenika nastave da se uobličavaju prema sopstvenom kalupu.

Na stare oblike društvenih nemira (moralni antikonformizam, loše uklapanje pojedinaca u zajednicu) nadovezuju se elementi pozajmljeni iz analize društvenih protesta u XIX veku: gibanja „opasnih klasa“ u velikim gradovima, zahtevi radnika koji, kad ih slučajni politički vođi uobliče, mogu da se pretvore u pobunu, a uz pomoć socijalističkih teoretičara, u revoluciju.

U stvari, objašnjenje koje se služi logikom stereotipa ne vodi računa o svim vidovima njegovog razvoja, a pogotovo ne o njegovom nastavljanju u ideologiju stanovanja. Ma kako bila zamagljena veza između stvarnosti i političke sadržine suprotnosti grad-selo, ipak se može naslutiti: pariske pobune i izborni rezultati dali su neku vrstu osnove hipotezi o konzervativizmu seljaka i o urbanoj nestabilnosti. Međutim, glasanje stanara porodičnih zgrada nije isto što i glasanje seljaka, a kolektivno stanovanje nije obavezno radničko; ako, uprkos tonovima stečenim zahvaljujući istoriji, postojanje ruralnog komformizma može da se pripíše snazi mentalnih navika, nikako se ne vidi kako su one mogle da se obrazuju u slučaju stanovanja. Kadgod se izoluje samo jedna varijabla stanovanja, vidi se da ona ne igra nikakvu određenu ulogu u stavu prilikom izbora; jedna nedavna studija³⁾ pokazala je sličnosti pri glasanju između stanara paviljona i velikih stambenih blokova u jednom pariskom području čiji istorijat poka-

³⁾ Piret, Bodin, „Le comportement politique dans les grands ensembles de la région parisienne“, *Revue française de Science politique*, 13 (4) decembar 1963.

zuje, između ostalog, da je razvoj stanovanja u porodičnim zgradama praćen skretanjem izbornog tela u levo³⁾

U takvim uslovima, stvarna veza između urbanog života, kolektivnog stanovanja i kolektivističkog prevratništva izgleda neobjašnjiva. Slabost tako zasnovanih stereotipija je u suprotnosti s onim što smo analizom tekstova saznali o osobinama i ubeđenjima njihovih korisnika. Svaki od tih stereotipa dodiruje samo deo složene slike „kolektivnog”, do koje se može doći samo preko niza nadovezivanja i podudarnosti čije opstojanje izgleda krajnje neverovatno.

Naša je pretpostavka, naprotiv, da između stereotipa sela i stanovanja u porodičnoj zgradi, i stereotipa grada i kolektivnog stanovanja, postoji značajan kontinuitet i to koliko po složenosti sadržaja toliko i po jednostavnosti ideje vodilje.

Pre nego što pristupimo istraživanju naznačićemo njegovu prirodu ukazujući na činjenicu da suprotnost ima uvek dvostruko značenje: u stvari, ponovo nalazimo i ideju morala i ideju psihološkog prilagođavanja pojedinca sopstvenom životnom okviru. „Selo” je slika moralnog društva u kome svako srećno pronalazi svoju ulogu i svoje mesto; „grad” je slika nemoralnog društva u kome vlada osvetoljubivo nezadovoljstvo.

Ako prihvatimo da je politički i ekonomski konzervativizam kao i moralni komformizam dokaz duboke privrženosti strukturama i vrednostima postojećeg društva, onda istovremeno zaključujemo da je stepen društvene integriteta dominantna tema stereotipa.

Suprotnost grad-selo može dakle da ima politički sadržaj u tri vida koji se obično brkaju. Najpre, jedna politička konotacija: to je protivstavljanje osporavanje-konzervativizam. Zatim, svaki izraz ovog protivstavljanja je zamena određenog načina društvene organizacije čija definicija može da varira, ali čija apologija izražava jedno političko opredeljenje. Konačno, prelaz od stereotipa ka ideologiji stanovanja podrazumeva vulgarizaciju i pokušaj širenja jednog tipa uključivanja i društvenih odnosa. Ipak, ako možemo da kažemo da je ideja o „povratku zemlji” ili ruralizaciji urbanog pejzaža delo konzervativaca teško da joj se može suprotstaviti ideologija „urbanizacije” globalnog društva. Izgleda da „grad” za razliku

³⁾ Vidi istorijsku analizu J. Bastié, *La Croissance de la banlieue parisienne*, Paris, Presses Universitaires de France, 1964.

od „sela” igra mnogo više ulogu anti-stereotipa — antiteze dijalektičkog razvoja društva — nego ulogu nekog integrativnog stereotipa. Razlika između pristalica i protivnika grada dolazi otuda što ga protivnici odbacuju u, barem delimično, zalažući se za povratak na društveno stanje koje oličava selo, dok se pristalice zalažu da selo bude prevaziđeno sintezom u kojoj bi društveno stanje karakteristično za selo polužilo samo kao podsticaj.

IDEOLOGIJA „STANOVANJA U PORODIČNOJ ZGRADI” I APOLOGIJA „SELA”

Jezičke nesuglasice u raspravi o stanovanju ili radničkom pitanju veoma su složene. Pored sličnosti izraza koja može biti povoljna, postoje i dvosmislenosti koje omogućuju da ih koriste ljudi potpuno suprotnih interesa i ciljeva, kao što su pobornici „sela” i stanovanja u porodičnim zgradama. Osuda urbanog života i radničkog mentaliteta, apologija sitnoposedništva (bez obzira da li je u pitanju nekretnina ili zemlja), paviljonskog” tipa zgrada (koja vraća izgubljenu „sreću” i „čast” kako građaninu tako i radniku) susreću se u tekstovima i liberala i tradicionalista, pristalica slobodne inicijative i pobornika paternalističkih i korporativnih odnosa. Religiozni duhovi, spiritualisti, ateisti, visoki funkcioneri, političari, ekonomisti ili arhitekti, industrijalci ili pisci — svi se oni slažu oko ovih izraza: međutim, njihov sadržaj, i njihovo jezičko značenje svako tumači na svoj način. Ponekad dominira ekonomski aspekt, a ponekad moralni, ponekad opet integrativni.

1) *Ekonomski aspekt* apologije „sela” — uprkos nekim promenama nastalim iz istorijskih sklonosti — sačuvao je do naših dana svoj princip: „selo” je ekonomska autarhija vlasnika i ta projekcija u urbanom pejzažu (vrt u sklopu kuće ili izvan nje) treba da za ekonomski ugođenog pojedinca predstavlja mogućnost da individualnom inicijativom održava suštinski nepromenjene životne uslove. Suprotstavljanje je dvojako: *grad* — skup života, lošija životna sredina; *selo* — jeftiniji život, bolja životna sredina. Prvi, zajednički momenat koji se javlja i u analizama namenjenim zainteresovanim (javnosti), i u teorijama stanovanja u stambenim zgradama odnosi se na higijenu ishrane. Pri jednakim prihodima ishrana građanina ili radnika je lošija nego seljaka, koji može da za lične potrebe koristi deo plodova sa svog imanja ili imanja koje obrađuje. Ako se u način života građana ili radnika uvede element „ruralnog” (povrtnjak, ekonomsko dvo-

rište), znatno će se rasteretiti njihov porodični budžet i to samo zahvaljujući njihovom ličnom angažovanju, a postići će se raznovrsnost i kvaliteta ishrane koje oni ne mogu da dosegnu bez velikih troškova u okvirima tržišnog snabdevanja. Upravo ovde se tema raslojava: uticaj „sela” na potrošnju predstavlja se kao stvar prestiža — kada je reč o malograđanima, a kao ekonomski faktor — kada je reč o radnicima. Međutim, između jedne i druge oblasti počinju da se naziru veze. Ako je, po Sulieu (Soulié⁴), u vreme Restauracije san pretplatnika na „Maison Rustique” ili „Dictionnaire D'Agriculture” bio sveža salata i mlad grašak, na početku XX veka isti san pripisujemo eventualnom kupcu tipske kućice u predgrađu⁵), i što je na političkom planu još značajnije, takve pojedince imaju u vidu i izvesni zakonodavci koji se zalažu za paviljonski tip gradnje kao npr. Žil Zigfried (Jules Sigfried⁶), opisujući svoju baštu. Nasuprot tome, za L'Pleja (Le Play) ili opata Lemira (Lemur⁷), bašta je pre svega, način da se nadoknade troškovi održavanja brojne porodice ili da se održi proširena porodica, ekonomski uslov porodične stabilnosti.

Tu se javlja prva nejasnoća na temu „selo”: istovremeno se obećavaju društveni napredak kroz potrošnju i mogućnost lokalnog i porodičnog stabilizovanja.

Druga, „selo” je zdrava sredina, i to prevashodno kada je u pitanju stanovanje. Svi oni koji su se bavili problemima stanovanja tokom XIX i početkom XX veka (a pojmovi sirotinjskih baraka i nezdravih četvrti nisu ni do danas izgubili svoje značenje), saglasni su — razmišljajući o gradskoj stambenoj izgradnji — u zaključku da ne postoji mogućnost da se njom obuhvate i osobe sa niskim primanjima, izuzev gradnjom van gradskog područja — na selu (što znači stvaranje budućeg gradskog pred-

⁴) Sulie, F.: „Les Français peints par eux-mêmes, t. III”, *Le Bourgeois Campagnard* (uporedi Politika paviljonskog stanovanja, str. 208—209).

⁵) Posebno razvijen publicistički tekst je Tranchant, *L'Habitation du Parisien en Banlieue*, 1908.

⁶) Vidi između ostalog: Siegfried, *Les Cités ouvrières*, 1877; Picot, *Les Logements d'ouvriers*, 1885; Cheysson, *La question des habitations ouvrières*.

⁷) Postoji začuđujuća podudarnost između L'Plejovih ideja o ulozi bašte i porodice u *Ouvriers européens*, 1885, gde se nalazi njegov „Rezime za upotrebu vladajućim klasama”, u: *La Methode sociale i L'Organisation de la famille*, 1871, i ideja higijeničara Lankrija (Lancry) čije studije služe kao podloga za delovanje opata Lemira (Lemire) (up. *Politika paviljonskog stanovanja*, str. 171—172).

građa.⁸⁾ Određenje „zdravog” oslanja se na dva glavna uporišta: pravilan odnos između veličine prostora i broja stanovnika (određenje ovog odnosa vremenom se gubilo) i zadovoljavajuće uslove prozračivosti i osunčenja (i određenje ovih uslova izostaje).

Iako opis „loših gradskih stanova” ponekad podrazumeva kritiku sanitarnih uređaja, — ili od strane arhitekata Miler (Muller) i Kaše (Cacheux),⁹⁾ ili drugih zainteresovanih, npr. Žorž Piko¹⁰⁾ (Georges Picot) — ova tema je, kao i one u vezi sa kanalizacijom ili izgradnjom komunikacionih veza, obično izostavljena iz slike „zdravog” stana; bez sumnje, zbog analogije sa ruralnom izgradnjom. „Selo” kao da sobom nosi prirodne mogućnosti za sanitarno uređenje koje u gradu onemogućavaju propisi o putnoj mreži i blizina stambenih zgrada.

Stalno se ističe i suprotnost „selo-grad” po prenaseljenosti rastućeg stambenog prostora, nedostatku vazduha i sunca i uklapanja u prirodu. Ova tema se nadovezuje na medicinsku stvarnost s kraja XIX veka, jer iako je telesna higijena bila zanemarena naročito u odnosu na drugu polovinu XX veka, teorija koja je dovođila u vezu stepen oboljevanja i nedostatak sunca bila je popularna kod nekih lekara tog vremena, među kojima su i prvi statističari nezdravosti u Parizu: Bertijon i Žijera (Bertillon et Juillerat). Prvome nije bilo potrebno da čeka na statističke ili medicinske procene da bi otkrio pogubne posledice gomilanja siromašnih radničkih ili drugih porodica. Vijerme, Vilnev-Baržman (Villermé, Ville-neuve-Bargement) među prvima, a kasnije i mnogi drugi pripadnici vladajućih klasa kao Osonvil (Haussonville) i Žorž Piko, sa kraja XIX veka pa preko literarne vulgarizacije Žila Simona u knjizi „Radnici” (Jules Simon: 'Ouvrière), upozoravali su bez prestanka na nedostatak prozračivosti i prljavštinu, na degradaciju mentalne higijene kao na posledice prenaseljenosti. Gustina stanovništva kako u

⁸⁾ Ovo su uglavnom zaključci Žana Dolfisa pobornika izgradnje fabričkih stanova — nad kojima se moglo steći vlasništvo. To je najpoznatije iskustvo koje je realizovalo Industrijsko udruženje u Milusu (Upor. Politika paviljonskog stanovanja, str. 96–97). (Jean Dollfus, *Société Industrielle de Muhlhouse*).

⁹⁾ Jedan od ovih arhitekata je graditelj kuća u Milusu, a drugi, njegov učenik, pobornik društvene izgradnje, koji je delovao uglavnom u Parizu. Muller, Cacheux, *L'Habitation ouvrière en tous pays*, zlatna medalja na Zdravstvenoj izložbi u Londonu, Svetskoj izložbi u Parizu (Radnički stanovi) 1878. i 1889. (kada je delo bilo van konkurencije, a povodom objavljivanja drugog izdanja).

¹⁰⁾ Vidi Politika paviljonskog stanovanja, str. 93 i dalje.

stanovima tako i u gradu posledica isključiva su urbanizacije i za urbano stanovništvo predstavljaju stalnu pretnju izbijanja epidemija. U navedenom kontekstu mešaju se pojmovi urbane izgradnje i ekonomske rentabilnosti: „grad” je mesto špekulacije zemljištem, pa čak i filantropska izgradnja u gradu ide za finansijskom rentabilnošću. Nezamislivo je graditi sa gubitkom: u tom slučaju odustaje se. Niko i ne pomišlja da zabranama razbije sistem porasta cena gradskog zemljišta. Kada je Žil Zigfrid početkom XX veka počeo da zastupa ideju o eksproprijaciji — zbog bezbrojnih zloupotreba koje su pratile promet zemljišta i nekretnina, on je ukazivao na primer zakonodavstva drugih zemalja, — suočio se, na žalost, s negodovanjem brojnih političkih priatelja.¹¹⁾ Na „selu”, naprotiv, gradnja sa gubitkom nije nezamisliva: takav je slučaj besplatnog stanovanja u fabričkim stanovima¹²⁾ kao i većine sistema filantropske izgradnje koja pruža mogućnost sticanja vlasništva, u kratkom roku, pri čemu se previđa veoma duga otplata kredita. Koji su razlozi tome? „Grad” je skup, „selo” je jeftino: za građevinara cena zemljišta je od primarne važnosti u predviđanju rentabiliteta¹³⁾; za korisnika troškovi života igraju istu takvu ulogu, i nepostojanje gradskih poreza (lokalnih ili opštinskih), na robu koja se kupuje, omogućava rebalans domaćeg budžeta i prebacivanje novca na stavku stanovanja.¹⁴⁾

Tako lociranje društvene izgradnje na zemljište kome špekulisanje nije podiglo cenu dozvoljava, ne samo da se obezbedi gradnja sa dobrim higijenskim uslovima i vrtom, već i određenu rentabilnost za onoga ko je obezbedio sredstva.

Ali, kod proučavanja rentabilnosti uzimaju se u obzir samo mogućnosti finansijske isplativosti. Kakav interes može da ima filantrop da gradi u gradu, kakvoj nadoknadi može da se nada u slučaju potpunog ili delimičnog gubitka uloženog kapitala (besplatna oprema stana, platna nesposobnost stanara ili kupca, sniženi porezi

¹¹⁾ Detaljan izveštaj o toj akciji sačinio je senator Stros koji je bio o njoj dobro obavešten. Strauss (autor zakona iz 1906. o jeftinim stanovima) *Le Foyer Populaire* 1913.

¹²⁾ Stanovi koje vlasnik industrijskog pogona radi za svoje radnike (prim. prev.).

¹³⁾ Čak i na lokalitetima srednje veličine sa kojima se još nije špekulisalo. Uporedi Dolfisov tekst iz 1852. o izgradnji Milusa (*Politika paviljonskog stanovanja*, str. 96—97).

¹⁴⁾ I ovaj argument je namenjen uglavnom investitoru fabričkih stanova (vidi L’Pleja) kao i graditelju ili kupcu — najamnom radniku (javnosti).

zbog povlastica u odnosu na proračun koji je na snazi u gradskoj izgradnji)?

Na „selu“ vlasnik fabrike barem može da se nada da će postojanje stanova u blizini industrijskog centra vezati radnu snagu; može računati da će plodovi iz bašte dopunjavati niska primanja i da će poboljšanje životnih uslova (čiji deo sačinjavaju zdrav stan i zdrava ishrana) omogućiti njegovim radnicima da bolje rade, sa više žara, pošto će mu biti zahvalni zbog ovih podobnosti. Ovaj argument koji se neprestano ponavlja u teoriji fabričkih naselja odgovara opštoj temi filantropske propagande paviljonskog načina stanovanja: ako se smatra da je cena stanovanja niža na „selu“, to nije samo zbog toga što je „grad“ mesto ekonomske prisile i obaveznog poštovanja zakona tržišta a „selo“ područje pribavljanja prostora po niskoj ceni, nego i zbog toga što „selo“ svom žitelju obezbeđuje uslove kako psihološkog tako i fiziološkog prilagođavanja vlastitoj ulozi.

Prema tradicionalistima, korporacionistima i pobornicima saradnje klasa, stanovanje na „selu“ omogućava bogatima da siromašnima pruže pomoć koja ne košta mnogo a koju će im ovi vratiti kroz rad i privrženost.

2) *Moralni aspekt* apologije sela je, prema tome, tesno vezan za ekonomski aspekt. Postoji, u stvari, moralna suprotnost između grada i sela koja se izražava podelom na „zatvoreno“ i „otvoreno“, ili „kolektivno“, na svet pojedinca i njegove porodice i svet kolektivnih odnosa.

Sadržina ove suprotnosti istovremeno odražava združivanje tipa društvenog uključivanja i prihvatanja vrednosti koje mu odgovaraju i suprotstavljanje sveta regulisanog individualnog ponašanja i sveta neobuzdavane spontanosti u ponašanju, sveta u kome je zastranjenje moguće.

Postoji jedan „moralni“ i jedan „nemoralni“ prostor; prvi odgovara aktivnosti pojedinca u okviru porodice, a drugi svetu u pokretu, bez ikakvog okvira ili određenih pravila, gde izdvojena jedinka podleže mehaničkoj privlačnosti kretanja masa.

Prolazišta i javna mesta¹⁵⁾ (hodnici, stepeništa, dvorišta, ulice, kafane) mogu samo da podstiču odstupanje od higijenskih i moralnih kodeksa (alkoholizam, preljuba), jer jedinka nije više

¹⁵⁾ Opšta tema svih zainteresovanih za jevtine — narodne — stanove, zdravstvenih radnika, arhitekata i moralista, koju nalazimo u anketama koje su sačinila neka katolička udruženja *Ligue ouvrière chrétienne* na temu stanovanja između dva rata.

u okviru porodičnog nadzora i gubi kontrolu nad samom sobom. U takvoj sredini čovek može da pretrpi „loš uticaj”, kao dete koje se igra na ulici umesto u svom vrtu „pod budnim okom majke”, može da „ga povuče loše društvo” i da spontano zastrani (delikvencija) ili da bude nagovoren (subverzija). Zatvoreni — privatni prostori (kuća, vrt) su, naprotiv, mesta moralnosti, ne samo zato što solidarnost primarne grupe vlada i brani od zastranjivanja, već i zbog toga što su ta mesta ovaploćenje materijalne i simboličke pripadnosti, po kojima pojedinac procenjuje svoju društvenu ulogu; u posedovanju „malog dobra” i radu za svoju porodicu pronalazi se smisao i cilj i povinuje se društvenim institucijama.

Kada se kaže da kao vlasnik, kao otac porodice, pojedinac ponovo stiče svoje „dostojanstvo” ističe se psihološki smisao, o čemu ćemo kasnije govoriti, ali ta tvrdnja ima i moralni smisao, jer je to „dostojanstvo” zapravo dostojanstvo „uvaženog” čoveka. Nasuprot građaninu ili radniku koji je zastranio, ovaj uživa društvenu podršku, jer se saobrazio sa modelom ponašanja koji ceni vladajuća klasa. On je „uvažen” jer „uvažava” rad („radnik”, „zaslužan”) vlasništvo („pouzdan” „pošten”), i prihvata na taj način princip društvenoekonomske hijerarhije: posednik — radna snaga. On je „dostojanstven”, jer je daleko od pobune protiv društvene nejednakosti, nastoji da iz svoga rada izvuče za sebe i svoju porodicu što je moguće više („dalekovid”, „štedljiv”, „zaslužan”).

Ova terminologija je vladala tokom čitavog XIX veka sve do prvog svetskog rata. Ali ona, uglavnom, označava samo jedan model ponašanja, jedno neprikosnoveno pravilo društvene discipline, sročene da bi se približilo „nižim” klasama. Za većinu društvenih moralista, katolika ne-tomista, ortodoksnih liberala, a naročito orleanista, društvena hijerarhija ishodi iz stavova jedne immanentne pravde koja svakoga razvrstava prema njegovim zaslugama. Jedino razrešenje beznađa „nižih klasa” je u prinudnom suzbijanju onih njihovih zahteva koji prevazilaze nadanje u metafizičku utehu ili milosrđe „viših klasa”. Bez sumnje, neki katolici kao što su Arman d' Melin (Armand de Melun)¹⁶⁾ i Alber d'Men (Albert de Mun)¹⁷⁾, misle da bi trebalo povećati dobrotvorne priloge radi društvenog mira; ali korišćenje priloga ostaje klasično, vezano za ojačanje moralne zasnovanosti

^{16) 17)} Prvi, osnivač Društva za ekonomiju milosrđa (Société d'Économie Charitable), se više bavio poboljšanjem životnih uslova radnika, drugi poboljšavanjem „radničkog mentaliteta” (uporedi naročito De Men, „La Question ouvrière”, *L'Association catholique*, februar 1877).

„siromaštva”, a grupi siromašnih se pridodaju i radnici. Noviji pristup, vezan za suprotnost selo-grad, — na koji skrećemo pažnju, je da se preko poseda i posedovanja obavlja moralno prevaspitanje, pa se tako siromašnom građaninu ili najamnom radniku usađuju „vrline malog seoskog posednika”.

Rasprostiranje vlasništva uspeva da spreči širenje „subverzivnih doktrina”¹⁸⁾. Sve više se oseća potreba da se oština „socijalne pravde” malo ublaži; tomizam dobija poene; biva posvećen deset godina kasnije enciklikom *Rerum novarum*, izvesni liberali čak prihvataju princip društvene intervencije kojom bi se „obespravljanim slojevima stanovništva” omogućilo sticanje malih poseda.¹⁹⁾ Ova nastojanja počela su da se ostvaruju 1890, osnivanjem Francuskog društva za jevtino stanovanje (*Société Française des Habitation à bon Marché — HBM*) i Društvenog muzeja, (*Musée Social*) koji su politički veoma raznorodni; oba imaju za cilj da obezbede „društveni mir” omogućujući „obespravljenima” da budu zadovoljni sopstvenim društvenim položajem i da ostvaruju sreću kroz vrlinu.

3) *Psihološko prilagođavanje* koje se sastoji u pretvaranju gradskog stanovnika, najamnog radnika, u „sitnog posednika” i nadasve „malog seoskog posednika” je, prema tome dvostruko. Sitni posrednik objedinjuje u sebi osobine društvene discipline nestale u toku „degradacije radničkog”, „modernog”, ili „gradskog” mentaliteta, pri čemu biva više „srećan nego pomiren”. Moralni i društveni zahtevi postali su hedonistički: pojedinac se uklopio u društvo. Kako mali posed (pod kojim se uvek podrazumeva posedovanje nekretnina i zemljišta) omogućava takav preobražaj?

Pre svega, zbog svog autarhičnog karaktera, što će reći u onoj meri u kojoj posed omogućava jedinki da se kroz „seoski način života” izdvoji iz urbanog sveta psihičke napetosti. Liberalno, industrijsko i urbano društvo je društvo gde je teško boriti se protiv anomije jer — u odnosu na feudalno društvo i korporaciju svojstvenu maloj ruralnoj zajednici — čovek u njemu ostaje „bez veza”. Gubitak ove solidarnosti koja štiti je veoma opasan, jer je praćen i nestankom ekonomske i društvene samostalnosti koje je mali posed obezbeđivao seljaku i činio ga manje

¹⁸⁾ Fovil, *Etudes sur la propriété foncière et le morallement*, 1885.

¹⁹⁾ To su „liberali socijalnog duha” koje opisuje A. Siegfried, u svojoj analizi grupe osnivača Socijalnog Muzeja (koji obuhvata i Francusko društvo za jevtine stanove); uporedi A. Siegfried, *Musée social* (3), 1945.

osetljivim na nedaće koje su proisticale iz njegovog „nižeg” položaja u pogledu prihoda i prestiža.

Ako je „zatvoreno” moralno, to je radi toga što ono predstavlja svet zaštite i kompenzacije (prema tome ne-iskušenja); „otvoreno” je nemoralno zbog toga što predstavlja svet napetosti i neposrednog suočenja (prema tome iskušenja i frustracije)²⁰).

Svet „grada” je „kolektivan” i ustvari svet suparništva a ne svet solidarnosti. Bez sumnje svet suparništva u rikardovskom smislu, jer i zakupac stana kao najamni radnik u njemu osećaju neposrednu suprotnost između ekonomskih situacija posednika i onoga bez poseda, kao i to da su odnosi moći koji otud proizlaze psihološki napeti zbog različitog značaja njihovih uloga. Ali, za protivnike „grada” činjenica da ove odnose procenjuju dva partnera proizlazi manje iz postojanja suprotnosti a više iz nedostatka slobodnih površina za gradnju i krute primene inače liberalnih pravila rentabiliteta u „gradu”, u sistemu nadnica i lokacije. Stvarni antagonizam, po njima, nije onaj kojim bi se moglo lako upravljati povratkom na feudalna, korporativna rešenja, nego onaj čije bi ukidanje značilo društveni poremećaj sa nepredvidivim posledicama. Postojanje vlasništva nad zemljom rađa brojne suprotnosti usled međuzavisnosti koje takva situacija rađa: to je antagonizam čija borba za zaposlenje (ili napredovanje) pretvara staru korporativnu solidarnost u osamu; to je antagonizam zakupaca stanova koji u traganju za „privremenim” boravištem — u sukobima koje rađa izražavanje njihove slobodne volje u društveno nedeljivom prostoru — gube veze komunalne i parohijalne solidarnosti. Postojanje solidarnosti omogućavalo je vlasniku nekretnina i zemljišta da igra određenu ulogu, da uživa u nezavisnosti svoje ekonomske situacije.

Štaviše — eksploatacija — odnosno moć vlasnika nad ekonomskom zavisnošću zakupca ide najčešće u pravcu lišavanja ovog poslednjeg jedinog načina „lokalnog uključenja” (po rečima L' Pleja) koji je ostao na raspolaganju nadničaru ili siromašnom stanovniku. Uskraćuje se pristup u gradske stanove mnogočlanim porodicama istovremeno kada je veoma teško izdržavati ih. Prema tome, ne postoji više veza između pojedinca i poimanja društvenih razlika, između pojedinca i poimanja društvenih sličnosti, jer su te veze konkurentne i rađaju konflikte.

²⁰) Ovde podvlačimo izuzetno idealizovanje sela. Do Revolucije selo je mesto pobune masa (Zakeri, Rat brašna pod Tirgoom) Vidi sada već klasične radove Rudea (Rudé) i Zorža Lefevra (Georges Lefebvre).

U stvari, čovek je svugde isti; on teži ka posedovanju zemljišta i ka nezavisnosti, što je društveno-ekonomska i psiho-sociološka projekcija individualizma. On ne može da zadovolji svoje težnje u okviru globalnog društva ukoliko ne izađe kao pobednik u igri društvene pokretljivosti. Među „obespravljenim slojevima populacije“ sukobljavanje istovetnih težnji i frustracija može da odvede samo do razjarenosti usred ličnog neuspeha ili do odbacivanja pravila igre usled brojnosti onih koji gube. Tako je „kolektivno“ samo mesto za „kavge“ i za „loše uticaje“. Ali, ne postoje druga moguća pravila: kolektivni odnosi mogu da dovedu samo do „subverzije“, do „poremećaja“, jer je pomirenje istovetnih interesa nemoguće. To dokazuje primer kolektivne stambene zgrade; vlada opšta nezainteresovanost za zajedničko dobro: buka, oštećenje sanitarne instalacije, oronulost zgrade, „jer niko neće da se maltretira za druge“. Pošto je domen gde postoje sličnosti domen nepomirljivosti, potrebno ga je učiniti i domenom izolacije da bi postao psihološki podnošljiv.

Ova izdvojenost doživljava se kao oslobođenje od društvenoekonomske zavisnosti, tako da je najveći politički problem posredovanje u odnosima između posednika i neposednika, i idući prema drugom svetskom ratu, kao mogućnost oživljavanja različitosti nasuprot opštoj „banalizaciji“ (borba protiv anonimnosti)²¹⁾ ili, kako kaže Mišel Koline (Michel Colinet), „sumpornoj banji zajedničke svesti“ (borba protiv solidarnosti zasnovane na sličnostima)²²⁾.

Svet „sela“ je svet izolovanosti, u onoj meri u kojoj je istodobno svet porodičnog povezivanja, sredina u kojoj postoji mogućnost bezbednog odvajanja od rada, društvenoekonomske hijerarhije ili konkurencije. Porodica, naročito „ruralna“ porodica, brojna, proširena („porodica“ — pleme“ po L'Pleju), je istovremeno sinonim komplementarne solidarnosti, dakle, analogna predstava — vaspitni obrazac — postojećeg društvenog sistema.

Zahvaljujući posedu pojedinac može da u „urbanjoj“ sredini uspostavi „ruralni“ način života. Izbegava napetosti, jer može da se oslobodi ekonomskih posledica konkurencije (poboljšanje prihoda zahvaljujući povrtnjaku, nadoknada za

²¹⁾ Ova tema je naročito živa tokom višijevskog perioda (uporedi Couette, *Batir. A. chaque famille sa maison*, 1941); Debat, *A chacun sa maison et non plus à chacun sa voiture*, 1941 i nastavlja se kroz literaturu neoliberala i apologiju individualnog stanovanja posle 1945.

²²⁾ Collinet, *Essai sur la condition ouvrière*, Paris, Ed. Ouvrières, 1952.

„nesigurnost” plate i stana, bolji stan) vlastitom inicijativom. Prostorna autonomija koju mu obezbeđuje posed oslobađa ga „integracije” koja dolazi od ekonomske zavisnosti: „sam je sebi gospodar”, on je na svom posedu „nezavisan”, njegova „sloboda” je „nepovrediva”. On kompenzuje svoje frustracije, „zaboravlja svoj posao”, „zaboravlja svoje brige” zahvaljujući kontinuitetu i „stabilnosti” svojih stvaralačkih mogućnosti, svojoj društvenoj ulozi koju afektivno valorizuju on sam i „njegovi” jer on koristi „sopstvene rezerve” i „gradi budućnost svoje porodice”. Bez pribegavanja javnom milosrđu, jedinka tako nalazi u porodici životni okvir ekonomski „siguran” i „bezbedan”, od rođenja pa do starosti (proširena porodica), sredstvo da se društveno nadživi (nasledstvo), zaklon u vremenu i prostoru za ličnost kojoj organizacija industrijskog rada i urbano stanovanje retko dopuštaju da se prepozna u okvirima globalnog društva. On dvojako čuva svoje „dostojanstvo”: i kao član društva i kao pojedinac.

Ali ovaj mehanizam prilagođavanja na konkurentsko društvo funkcioniše samo zahvaljujući vezama komplementarne solidarnosti: vezama porodice sa svojim članovima i vezama „pretpostavljenih” sa „potčinjenima”. Jedino je L' Plej razvio paralelu između očinskog autoriteta i autoriteta „bogoljudi” i tražio je da se produži vaspitna uloga porodice u dugom i bolnom naukovanju pre nego se dospe do vlasništva. Pri tome, vladajuće klase ne treba da ustupe „obecanu zemlju” dok ona ne bude procenjena prema svojoj pravoj vrednosti. Ali, ovakve ideje se sreću posvuda, bilo da je u pitanju konačno uspostavljanje feudalnih okova — L' Plej ili Kont Iver (Comte Yvert) iz Društva hrišćanskih posednika (Société des Propriétaires Chrétiens) — ili društvena saradnja tomističkog ili seńsimonovskog porekla — filantropi i zakonodavci.

Za filantropie i zakonodavce veza komplementarnosti je labavija od feudalne korporativne: to je veza između posednika i neposednika, a u XX veku između onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Od teoretičara patronalizma iz XIX veka do zakonodavca u XX veku osnovna tema o integrišućem stereotipu prelazi iz oblasti ekonomije na oblast politike. „Stabilizacija radne snage” i „radni elan”, „zadovoljstvo najamnikom” zahvaljujući dopunskom „ruralnom” prihodu ostvarenom kroz korišćenje bašte i ekonomskog dvorišta omogućuju stabilizaciju i demografski razvoj stanovništva (hvatanje korena, lokalpatriotizam, pomoć pri porođaju kod mnogočlanih porodica, sve to povezano sa mogućnošću posedovanja fabričkog stana) političku

integraciju pojedinaca „odanih domovini”, i „braniocima svoje zemlje i svog ognjišta”.²³⁾ Razvijenošću društvenopolitičkog okvira mogu se objasniti razlike u stepenu ostvarene stabilizacije: učestale intervencije države zabrinjavaju „ruralizatore”, jer integrisanje u globalno društvo preči pojavom masovnog društva i anarhosocijalističkog internacionalizma, kao i „ideološkog feudalizma” („prijatelji Moskve”).²⁴⁾

Princip je uglavnom isti: učiniti da ciljeve jednog društvenoekonomskog sistema usvoje pojedinci koji su njegove glavne osobine ali ne i pokretači, i kanalisati učešće koje rezultira iz tako stvorenog ponašanja. Zapahnuvši „obespravljene slojeve društva” s malo „duha kapitalizma” i „nacionalne energije”, ideja o sticanju „seoskog poseda” dovela je do prihvatanja izvesnog oblika kolektivne solidarnosti koja nije počivala na sličnostima (radnici, neposednici) već na komplementarnostima funkcije („industrijalci”, nacionalna zajednica).

APOLOGIJA „KOLEKTIVNOG” I POLITIČKI STEREOTIPI

„Selo” otud izgleda kao svet protekcionizma²⁵⁾, „ruralizacija” kao lečenje disfunkcija društvenoekonomskog sistema i to ne putem opšte revizije njegovog funkcionisanja nego izolovanjem i posebnim lečenjem obolelih delova društvenog tela. Ako je „grad”, svojim protivnicima, istovremeno simbol oštre konkurencije i rentabiliteta kao i poprište političkih neprilika, on se ne pojavljuje nigde kao suštinski revolucionaran za one koji se pozivaju na revoluciju. To objašnjava zbog čega su se revolucionari više bavili suzbijanjem „seoskih” utopija nego propagiranjem jednog revolucionarnog urbanog modela. Bilo da se bave ekonomskim, moralnim ili psihološkim aspektima ovih reakcionarnih ili reformističkih utopija, revolucionari to čine kroz protivnapad: oni ne kritikuju život na selu već ideologiju koja ga uklapa u buržoasko društvo.

²³⁾ Ove teme su naročito jasne kod Riboa (Ribot) autora zakona o sitnom posedu 1908; Uporedi: *L'utilité des Caisses de Crédit immobilier* 1909, ali one se već nalaze u izveštaju Žirija o Radničkim stanovima na svetskoj izložbi iz 1889. (*Politika paviljonskog stanovanja*, str. 162, 204).

²⁴⁾ Suočenje između pristalica vlasništva i kolektivista odvija se delimično i pod stegom nacionalizma u vreme debata o zakonu Sarraut i debata o zakonu Loucheur (1928).

²⁵⁾ Privrženost Melina (Mélina) „selu” nije slučajna. Uporedi njegova dela: *Le retour à la terre* 1905, *Le salut de la terre* 1919. On je, takođe, bio član prvog upravnog odbora Socijalnog muzeja.

1) *Ekonomski aspekt* reforme putem ruralizacije izaziva najopterećenija mišljenja. U stvari, ako se pobornici „kolektivnog” i slažu sa pobornicima „individualnog” u pogledu društvene pogubnosti doslovnog primenjivanja sistema konkurentnosti i rentabiliteta, oni svoje mišljenje ne zasnivaju na analizi „grada” i „modernog društva”, nego na analizi „spekulacija” ili „kapitalističkog društva”. Za socijaliste utopiste kao i za marksiste, a takode i za anarhiste, problem plate na jednoj i problem stanovanja na drugoj strani nastaju iz istog uzroka: korišćenja viška vrednosti (industrijskog ili nekretninskog) od strane njegovog vlasnika, a na štetu eksploatisanih bez kojih kapital ne bi mogao ni da donosi profit. Trebalo bi ukinuti ovaj sistem a ne njegov uticaj na životne uslove iskorišćavanih, ali malo teoretičara ide tako daleko kao Marks i Engels koji potpuno odbacuju svako reformisanje tog sistema.

Istorijski gledano, ideja „ruralne” reforme životnih uslova i „kolektivna” reforma nastale su istovremeno. One imaju zajedničkih tačaka utoliko što se prvi pokušaji zajedništva, takode, zasnivaju na principima izdvajanja i diferenciranog lečenja zajednice pojedinaca, kao uostalom i sve stare „utopije”²⁶. Ali ovo izolovanje samo odražava materijalnu nemogućnost preobražaja globalnog društvenog i ekonomskog sistema, a ne volju da on bude poštovan. Furije je, međutim, predložio uređivanje sistema široke potrošnje u gradovima, koji bi posluzio kao alternativa individualnoj bašti²⁷; socijalisti, pobornici uređenja životnih uslova bez pribegavanja „dobroj volji” posednika biraju uvek kooperativno rešenje. Ova „dobra volja” je u stvari iluzorna, jer „po prirodi” posednik se podvrgava zakonu rentabiliteta. Među socijalistima utopistima, Furije pruža primer nepristrasnog posmatrača špekulacija zemljištem i nekretninama,²⁸ a Proudon analitičara uverenog u nužnost beneficirane marže poslodavca²⁹. Nije moguće sprečiti da porast plate utiče na porast cena. Kao pobornici „sela”, zadrugari su pobornici razdvajanja sveta posednika od sveta neposednika. U ovom drugom neposednici treba da se organizuju, bilo da bi reorganizovali

²⁶) Kao npr. *Grad sunca* Kampanele ili *Utopija Mora*.

²⁷) Radi se u stvari o furijeristički inspirisanim pokušajima: izloženim na centralnom kongresu za poljoprivredu. Vidi Gaumont „De l'utopisme phalanstérien à l'associationisme français de 1848”, *Etudes sur la tradition française de l'association ouvrière*, Paris, Ed. de Minuit, 1956.

²⁸) Fourier, *Cités Ouvrières*, 1849 (posthumna publikacija).

²⁹) Proudhon: *Le droit au travail et le droit à le droit à la propriété*, 1848, (*Politika paviljonskog stanovanja*, str. 34–35).

svoje društvene odnose ili da bi u oblasti potrošnje nadoknadili niske prihode sa područja proizvodnje. Ali svi ovi sistemi nadoknade zasnovani su od pojedinaca i za pojedince koji se nalaze u situaciji ekonomske zavisnosti u postojećem režimu. Izvesne reforme, za koje se zalažu Prudon sa idejom o Banci za razmenu (Banque Centrale d'Echange), ili sen-simonisti, više pozivaju na solidarnost između posednika i neposednika; a baš ta vrsta solidarnosti izgleda da iz društvene reorganizacije isključuje princip kolektivnog uređivanja nedeljivog ili podeljenog posedovanja. Prudonisti nisu pobornici „kolektivnog”. Zadružni sistemi ne predlažu globalnu reformu društvenoekonomskih struktura; zbog toga su i dobili podršku reformatora kao što je bio Napoleon III, a ne revolucionarnih teoretičara. „Kolektivno” se u stvari, odnosi na globalnu organizaciju prostora i društva; nije u pitanju povećanje udela neposednika, već izjednačavanje društvenih uslova. Anarhisti i marksisti su pobornici eksproprijacije svih vrsti „kapitala”: bilo industrijskog ili posedničkog. Ali, ako anarhisti podrobno opisuju „preuzimanje sredstava za rad” ili „stanova” od strane „onih kojima su potrebni i kojima služe oni ne ukazuju na njihovo zajedničko ponovno korišćenje.⁹⁰⁾ Odlika je anarhista da ostaju neprecizni u pogledu načina društvene reorganizacije, jednom kada se sruši postojeći sistem. Francuski socijalisti, a naročito Žores (Jaurés), često su bili pod udarom „buržoaske” ili marksističke kritike zbog nepreciznog lirizma u opisivanju budućnosti, a naročito u pogledu organizacije prostora. To će reći, da stavljanje na raspolaganje neposednicima industrijskog ili nekretninskog kapitala postavlja problem zamene jednog individualnog posednika — zadojenog duhom rentabiliteta — kolektivnim posednikom, o čijem se kvalitetu i principima upravljanja socijalisti ne slažu.

Postoje pobornici osnivanja male administrativne zajednice u kojoj bi samoupravljanje imalo manju ili veću ulogu: industrijski kapital preduzeća, opštinski kapital nekretnina. Ima i pobornika podruštvljavanja najvećeg broja svih mogućih izvora u najširim mogućim razmerama, za najveći mogući broj ljudi. Oni sebe nazivaju kolektivistima i pod tim izrazom podrazumevaju nastajanje razlike između posednika i neposednika, kao i kristalisanje veza po kojima jedna stvar pripada jednom biću, jednom mestu, jednoj funkciji. Ne radi se o ponovnom osnivanju „zajednica” koje bi novine imale samo

⁹⁰⁾Obaveštenje o anarhistima i socijalistima potiču iz istraživanja zakonske aktivnosti koja se odnosi na paviljonsku izgradnju u listovima: *La Révolte, Le Père Peinard, Le Citoyen, Le Cri du Peuple, Le Socialiste, l'Humanité, Le Populaire*.

homogeni karakter (zadruga, radnički gradovi, socijalističke organizacije), i ne bi postigle ništa drugo do materijalizovanje klasne suprotnosti. To može da bude jedna etapa a ne cilj; i dok se nalaze u prelaznoj fazi, neki od ovih oblika ne bi se možda ni koristili. Ne samo da bi u slučaju suočavanja posednika i neposednika investiranje u „radničke centre” i „radničke gradove” bilo olakšano, već i u normalnim okvirima života i rada „ukorenjivanje”, lokalno i porodično „buržoasko”, bilo bi zamenjeno kristalisanjem u društvenoj i profesionalnoj sredini koja ima istu manu u pogledu razvitka pojedinaca i njegovog dinamičkog učestvovanja u zajedništvu. I ovde je solidarnost zasnovana na sličnosti konačno odbačena u korist komplementarnosti ili, bolje rečeno, raznolikosti; ali radi se o komplementarnosti funkcija na jednakom nivou, o „otvaranju” prema različitim profesijama i interesima. O sistemu informisanja i uzajamnog pomaganja među „drugovima”. Da bi se ovi poslednji uslovi ispunili, potrebno je da pojedinac dobije u novcu (visoka plata) bilo u naturi (besplatno stanovanje)³¹ takvu nadoknadu za svoj rad da bude zadovoljan i da može da koristi „dokolicu” bilo da bi nastavio s obrazovanjem ili se bavio onim što želi: sport, školovanje, profesionalno usavršavanje i učestvovanje u životu zajednice.

Ali, to je ono što „ruralizacija” ne dozvoljava jer „fiksira” industrijskog radnika. Kao posednik kuće i bašte on se opteretio drugovima bilo materijalne (krediti) bilo moralne prirode (zahvalnost), koji ga vezuju za poslodavca, a u širem smislu i za posednike (buržoaska država). Ako je u pitanju patronalna veza, ona je očigledna, ali ona postoji i tamo gde je radniku potrebna plata da bi tek kupio nekretninu, koju može opet da preproda samo sa gubitkom u slučaju iznenadnog odlaska (otkaz) ili nekog opšteg sukoba između radnika i vlasnika. Platu radnika određuje poslodavac, koji se ne libi da je maksimalno smanji, računajući na prihode koje pruža bašta. Ali prihodi koje pruža bašta ne „padaju s neba”; oni proističu iz dodatnog rada radnika koji je postao zemlioradnik; ovi časovi „nadrada”, čak ako ih gazda ne obračunava kao nešto što proizvodi „nadmajminu”, koštaju manje nego što bi moralo da se plati stručnjaku za istovetan posao. Časovi provedeni na ovakvom radu moraju da se oduzmu od „pravog” slobodnog vremena, vremena namenjenog odmoru ili kulturi. Suštinska kritika ekonomskog poboljšanja koje donosi stanovanje u fabričkim stanovima je stalna: u prvo vreme teorijska, ona naročito kod gedista postaje kon-

³¹) Videti sistem koji je razradio Charnay „Le logement gratuit”. *La Revue socialiste*, februar, 1892.

kretnom u polemičkom arsenalu marksista: zahvaljujući primerima koje im je pružila praktična primena zakona o pribavljanju poseda i proširivanju parcela u predgrađu.³² Nepogodnost stanova, čije je uređenje ostalo parcijalno, naročito u pogledu pristupnih puteva, cene gradnje, i mogućnosti kupovine od strane radnika sa skromnim prihodom, izazvala je stećaje za druga i propast pojedinaca. Razmatrajući parlamentarne debate i komentare u štampi nazire se sličnost između skandala koji su izbili oko individualnog parcelisanja u periodu između dva rata i skandala u vezi s velikim novim „de luxe” naseljima iz poslednjih godina: rečnik je identičan, glavni optužitelji takođe isti. Može da se zaključi da nije u pitanju način individualnog stanovanja nego privatna proizvodnja i špekulacije pri izgradnji.

Urbanistička misao marksista je nejasna: oni manje nastoje da izgrade određeni model stanova, a više su zaokupljeni izradom velikog broja zdravih i jeftinih stanova. To čine da bi sačuvali „ekonomsku slobodu” radnika koji se bune protiv svake vrste „špekulativne” ili „individualne” gradnje iz jednostavnog razloga što im ona izgleda „skuplja”, pa se otud i smanjuje broj raspoloživih stanova. Izračunavajući cenu gradnje oni u nju uračunavaju, kao uostalom i L’Korbizje ili još skorije Alfandery (Alphandery), i društvene troškove koje povlači za sobom prostorno širenje gradova, umesto da poredi stavku po stavku cene troškova izgradnje.

Prema tome, može da se kaže da stereotipu „jeftinosti” „sela” odgovara stereotip „jeftinosti” „kolektivnog”; i u jednom i u drugom slučaju proračuni dodatnih društvenih troškova paviljonskog predgrađa ili novih gradova dozvolili bi da se razazna stvarna cena. Može se reći da kad je u pitanju ekonomski uticaj lokacije i tipa stanovanja na život pojedinca i zajednice deluje jedan sistem vrednosti koji preobraća analizu merljivih elemenata u moralnu investiciju društva.

2) *Moralni aspekti* apologije „kolektivnog” ispoljava se u novoj definiciji izraza korišćenih u apologiji „sela”: ova nova definicija nije inspirisana moralom pojedinca u društvu nego jedinstvenim moralom i društva i pojedinca. Moralni prostor nije više „zatvoren”, njegov okvir, porodica, je „kolektiv”. Definicija „dostojanstva” pojedinca je različita, kao i definicija „društvene pravde” ili „slobode”; sa oprav-

³² Videti posebno analizu urađenu tokom rasprave o zakonu Saro (Sarraut).

danja hijerarhije prelazi se na opravdanje egalitarizma.

„Društvena pravda” nije više statusna potvrda prirodnih nejednakosti već njihova kompenzacija u okviru redistributivne solidarnosti. Ali ova solidarnost, da još jednom podvučemo, istovremeno je satkana od sličnosti (savez proletara, drugovi) i komplementarnosti (radnik, seljak, činovnik, intelektualac). Ona se zasniva na principijelnoj jednakosti ljudi u radu i potrošnji; nasuprot personalističkoj povelji o ljudskom „dostojanstvu” kolektivistički zahtevaju za pojedinca pravo ne na „minimum”, već na pravedno nadoknađivanje njegovog ekonomskog doprinosa (viška vrednosti) i njegovog društvenog doprinosa (kreacija, realizacija). Besumnje modeli zajedništva nisu nikada poštovali doslovno izjednačavanje ugleda i plate. Neki su, kao Furije, jasno razlikovali vrednost „rada” i vrednost „talenta”; marksisti nastoje da pomešaju i sjedine manuelni i intelektualni rad, imajući u vidu manje ili više uspelo sovjetsko odnosno kinesko iskustvo. Ali, ideal kolektivizma je san o društvu gde bi svako „primao prema vlastitim potrebama”. Sve dok to ne bude bilo moguće, potrebno je pomoću nekih drugih metoda, uglavnom psiholoških, izvršiti revalorizaciju poslova koji se smatraju nezahvalnim, ali društveno neophodnim. Egalitarizam je vezan za ideju da je svaki društveni doprinos neophodan za funkcionisanje celine, i „dostojanstvo” pojedinca počiva baš na tom doprinosu, na njegovoj društvenoj korisnosti. Doprinos anonimnog radnika je tim veći što mu ni „kapitalističko” ni prelazno socijalističko društvo (društvo diktature proletarijata), ne nude nadoknadu za mehanički, anonimni karakter njegovog rada: on je „heroj” zajednice. Sve dok postojeće društvo ne dostigne „krajnji stadijum” kolektivizma, ovaj teži da deifikuje manuelni rad. Ova kompenzatorna mitologija odgovara mitologiji društvenog napredovanja u integrativnim modelima. Ali, dok je, prema konzervativnom moralu, jedan član „nižih klasa” mogao da se uzdigne do „dostojanstva” „viših klasa”, kolektivistički moral postulira „dostojanstvo radnika”; radnik treba da se izbori da dostojanstvo radnika bude priznato i da se ukine ponižavajuća društvena nejednakost za sve, jer je ona proizvod „eksploatacije čoveka čovekom”. Čak iako poboljša svoju situaciju (a to je dozvoljeno u okviru zajedničkih konvencija, u odgoju i obrazovanju) radnik ne sme da zaboravi da je on „sin naroda” i ne sme nikada da prihvati vrednosti i ponašanja posednika.

Promena referentne grupe, za onoga koji se zalaže za očuvanje hijerarhije, je iznad svega

znak napredovanja u društvu; za kolektiviste je to „društvena izdaja”. Izraz „buržoaziranje” uvek ima negativnu moralnu konotaciju, koja istodobno podrazumeva prezir prema izdajniku „stvari proletarijata” i ironiju prema navcu koji kupuje rog za sveću.

Politika širenja vlasništva može da izmeni moralnu situaciju radnika samo na gore: on gubi svoje „dostojanstvo” proletera ali time ne zadobija status „buržuja”. Iako vlasnik svog stana on ipak nije kapitalista, jer ga koristi za sebe; iako akcionar on ne upravlja preduzećem. Vlasništvo kao izvor moći ima svoje stepene; radniku—sitnom posedniku jedva je dozvoljeno da se uspne na najnižu stepenicu. Brz društveni uspon je redak, pošto pravni sistem sticanja i nasleđivanja pre olakšava prenošenje privilegija putem nasleđa nego što neposredno nagrađuje rad i zasluge.

„Dostojanstvo” radnika je tako manje stanje, a više borba protiv tog stanja stvari. Njegova „sloboda” nije individualna nego kolektivna i ekonomska: ona je u izjednačenosti prilika da se uspe, u jednakosti prava na potrošnju. Svako moralno razmatranje u kolektivizmu završava se pitanjem prisvajanja sredstava za rad i uopšte svih pravnih oblika (uključujući i *Propriété de rapport*), koji dopuštaju pojedincu da živi prisvajajući deo tuđeg rada. Dugo su teoretičari socijalizma osporavali proleteru „pravo na sreću”, dodeljujući mu revolucionarnu „herojsku” ulogu. Čak iako pristaju da poboljšaju njegove životne uslove na štetu revolucionarnog potencijala, oni ne prestaju da smatraju da su za njega „sreća” i „sloboda” samo iluzija sve dok borba za „oslobođenje” ili borba protiv „otuđenja” ne urode plodom.

3) *Psihološko prilagođavanje* čoveka postojećem društvu predstavlja samo borbenu poziciju s obraznu njegovom početnom stanju; u interesu je posednika da bude konzervativan, a u interesu proletera da bude revolucionaran. Prelazne kategorije stanja društvenog sistema bude podozrenje kolektivista na isti način kao i društvena saradnja čiji su oni simbol i zalog. Tu se združuju urbanistička tradicija „kolektivnog” i politička tradicija kolektivizma; i tu se ponovo nailazi na integrišući stereotip suprotnosti grad-selo. Za teoretičare urbanizma kao što je L’Korbizje i za teoretičare socijalizma kao što su Marks i Engels, „grad” jeste i mora da ostane mesto gde pojedinac može da se kreće i kojim pojedinac može da raspolaže: on je mesto dinamizma i kolektivne participacije, za koje je stanovanje ruralnog, paviljonskog tipa destruktivno. To su, koliko je nama poznato, tri najupečatljivija pri-

mera revolucionarnog stereotipa grada sa pozitivnim značenjima, pri čemu ideologija „kolektivnog“ odražava samo ideologiju „ekonomske slobode“.

L'Korbizje je kao i drugi brojni arhitekti smatrao da individualističko cepkanje urbanog pejzaža uništava život i koheziju društvenih odnosa zajednice koja ga nastanjuje; međutim, on svom razmišljanju daje potpuno politički pečat kada dodaje: „stvaraoci gradova — bašti i odgovorni za dezartikulaciju gradova koji su visokoparno proklamovali parolu, svakome mali vlastiti vrt, sopstvena kućica, sopstvena sloboda; potpuno su uništili svaku zajedničku snagu... Tako je samo produžen život egoističkom i parcijalističkom društvenom poretku“.³³

Podudaranje ovog teksta sa Engelsovim tekstom, nastalim pedesetak godina ranije, posvećenim *Stambenom pitanju*³⁴ veoma je značajno. Po Engelsu „suprotnost grad-selo i suprotnost proletarijat-kapitalističko društvo čine jedno. Urbano prestrojavanje proletarijata omogućava klasnu borbu koja vodi pobedi besklasnog društva... Eto zbog čega u svim zemljama vladajuće klase pokušavaju da favorizuju sitno zemljišno posedništvo i čine ga pristupačnim radnicima“. Evo ponovo zbrke koja može da se uporedi sa onom oko seoskog stereotipa između mesta stanovanja, profesije i političke akcije. I ovde ona može da se razjasni pozivanjem na istoriju: L'Korbizje govori o „tvorev'nama sa kraja XIX veka“, a Engels se poziva na primere u Francuskoj, Španiji i Austriji iz istog perioda. Međutim, politika o kojoj oni govore nastavila se, i mnogo posle rane urbanizacije i industrijskog kapitalizma, u ideologiji individualnog stanovanja, a „politika kolektivnog“ je bila odgovor na to. Ako ponovo razmotrimo neki od primera koje citira Engels, recimo primer Austrije, zapazićemo neke podudarnosti između političke orijentacije opštine i prirode društvene izgradnje koju ona odobrava. Pre drugog svetskog rata dok su socijalisti imali opštinski mandat na periferiji Beča i u njegovom prigradskom području nalazile su se individualne stambene zgrade čiju je umerenu kiriju diktirala opština. Grac, područje konzervativizma, ima predgrađe koje čine isključivo fabrički stanovi — paviljoni. Jedan novinar je oko 1870. predložio bečkom opštinskom veću da prihvati sistem izgradnje

³³) Le Corbusier, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937. Obnovljeno izdanje, Gonthier, 1965.

³⁴) Engels: *Stambeno pitanje*, tri članka koji su se pojavili 1872. u *Volkstaat de Leipzig*, objavio je autor kao brošuru sa komentarima i jednim predgovorom. Obnovljeno izdanje na francuskom 1957.

malih radničkih kuća — što je omogućilo vrstu posedovanja koje je u Miluzu uveo Žan Dolfis (Jean Dollfus). Ta inicijativa bila je jedan od povoda koji je podstakao Engelsa da napiše niz članaka o socijalnom stanovanju. U Francuskoj, komunistička partija je uvek insistirala samo na zakupničkom kolektivnom stanovanju, dok se stav socijalista menjao. U govoru u Sen-Mandeu Miteran se izjasnio kao pobornik stvaranja mogućnosti za posedovanje. Izgradnja društvenih stanova koju su ostvarile neke socijalističke opštine — naročito poduhvat Andri Selijea (Henri Sellier) — pokazuje da socijalističke opštine nisu uvek bile protivne individualnom stanovanju. Politika radikalne partije obeležena je nešto drugačijim oklevanjima; izjava Mandes Fransa na kongresu radikalne partije 1955.³⁵⁾ može da posluži kao primer za to, jer se on zalagao za politiku kolektivnog stanovanja, priznajući uz to „blagodeti poseda“.

Kako nam to često pokazuju komunističke i socijalističke brošure predomnacija kolektivnog stanovanja pod zakup u društvenoj izgradnji vezana je za moć parlamentarnih predstavnika i ministara marksista.

Ipak, tu ne postoji „zajednički front“ „kolektivnog“, i skretanja ulevo možda imaju neki politički smisao: izgleda da se kod socijalista prihvatanje zakonskih akcija podudara s napuštanjem stava o apsolutnoj prednosti stanovanja pod zakup, a oklevanja radikala u pogledu društvenih stanova podsećaju na ona kojima su uvek bili podložni u pogledu društvene reforme. Nije li to zato što stan u zakup i kolektivna zgrada omogućavaju „pokretljivost“ radniku koji u borbi sa poslodavcem ili društvom — ne posedujući ništa — „ništa ne gubi, a dobija sve“. Kao i njihovi protivnici, kolektivisti veruju da se konzervativac stvara tako što mu se nešto daje na „čuvanje“, ali iz suprotnih razloga: porodica koju valja hraniti, nekretnine koje treba očuvati — sve to slabi pozicije radnika koji mora da bude u stanju da „sledi ponudu radnih mesta“, „strahovanje za svoje“ umanjuje njegovu neustrašivost u društvenoj borbi. Borac bi trebalo da bude samac, „bez pripadnosti“, „bez okova“. Odreći se ovih uslova revolucionarne bitke znači odreći se neprestane permanentne revolucionarne borbe; možda je to objašnjenje razvoja socijalističke urbane misli. U jednom poznatom tekstu³⁶⁾ Marks opisuje „podvajanje sela i gra-

³⁵⁾Mendes France: *Le Problème du logement*, Izveštaj na Kongresu radikala, novembra 1955.

³⁶⁾ Marks: *Nemačka ideologija*, 1 deo, Pariz, izdavačka kuća Sociales, 1963. str. 43, i str. 46—62. U prevodu Molitora stoji „komunizam“ svuda se u izdanju Sociales nalazi „zajednica“.

da" istovremeno kao „podvajanje duhovnog i materijalnog rada“, suprotnost između koncentracije sredstava za proizvodnju i potrošnih dobara, a sa druge strane njihovo podvajanje i njihovu izdvojenost, „podvajanje kapitala i nekretninskog poseda“. Kako to na drugom mestu objašnjava, sve je sadržano u istorijskom razvoju životnih uslova radnika u istoriji klasne borbe. Prva definicija bez sumnje cilja na istorijsko poistovećivanje podvojenosti mesta rada od mesta stanovanja i početke podele rada, koju su već uočili Platon i Aristotel, od trenutka kada čovek sebi stvori profesionalno okruženje različito od porodičnog, za njega se postavlja problem organizovanja kreativnog i izvođačkog. Nešto kasnije Marks dodaje i ideju o „industrijskoj savremenosti“: u svetu podele rada specijalizacija je praćena koncentracijom pošto lakoća opštenja (gradsko i međugradsko) otvara šira tržišta, pa je rentabilnije proizvoditi manji broj tipova uz veći broj jedinica proizvoda. Nasuprot tome, svet zemljoposedničke autarhije ostaje nepromenjen; mali seoski posednik nastoji da kupuje što je moguće manje i tako se suprotstavlja svakom obliku industrije, svakoj koncentraciji u svetu poljoprivrede. Teorijski, prema tome, postoji jedan svet koncentracije, svet „grada“ koji je, takođe, i svet industrijskog i trgovačkog kapitalizma i svet izdvojenosti.

U svetu koncentracije, znači, nastaje dihotomija između pronalazača i radnika koja je sve naglašenija zbog mehanizacije i parcelizacije poslova. U svetu koncentracije se dakle interes izvršioca, proletera, prenosi sa posla na zaradu, a zahvaljujući koncentraciji ljudstva u fabrici i gradu pojedinac postaje svestan istovetnosti interesa najamnih radnika, iz čega crpi snagu potrebnu za borbu koja vodi ostvarenju sopstvenih zahteva. U svetu izolovanosti i autarhije nema ni ekonomskih elemenata ni psiholoških uslova za nastajanje klasne svesti.

U *Nemačkoj ideologiji* grad se pojavljuje kao privilegovano mesto klasne svesti. Iz toga nije moguće izvući zaključak da su Marks ili marksisti na urbanizaciji i pojavi metropola temeljili posebnu taktiku revolucionarnog pokreta. Na ovoj tački političke taktike nema slaganja između konzervativaca i kolektivista. Međutim, osnovne osobenosti njihovog prikazivanja urbanog i ruralnog sveta međusobno su slične.

U oba slučaja nalazimo:

— suprotnost između dva tipa solidarnosti, jednog zasnovanog na pripadnosti ograničenoj grupi i njenoj hierarhiji, a drugog zasnovanog na sličnosti zajedničkih interesa;

— karakter rada, pojedinačnog i vezanog za prirodnu sredinu, kolektivnog i parcijalizovanog;

— eksplicitni ili latentni karakter sukoba i osveščivanje koje je u gradu posledica položaja radnika.

Otud je Marksova knjiga *Nemačka ideologija* jedina koja dozvoljava da smatramo da bi marksizam mogao da „igra na kartu” urbane koncentracije kao na objektivno oruđe ubrzanja istorije.

Pokazali smo:

1) da je politika individualnog stanovanja vezana za strategiju koja u „ruralizaciji” vidi lek protiv klasne borbe;

2) da je stav marksista i kolektivista stav odbrane od reformističkih iluzija individualnog stanovanja;

3) da za te iste teoretičare ni grad ni kolektivno stanovanje nisu u osnovi revolucionarni. Za njih je odbrana kolektivnog stanovanja odbrane ekonomske slobode i prava na jeftino stanovanje. To je takođe odbrana od klopke individualizma. To znači da kolektivisti dele iluzije onih protiv kojih se bore.

U jednoj takvoj raspravi suprotnosti grad-selo pojavljuju se kao borba između dve utopije koje teže integrisanju. Ona dakle svoju vrednost izvlači iz čisto ideološkog stanovišta koje je čini osobenom.

Ova ideološka suprotnost pokazuje da se koncepcije u vezi sa stanovanjem odražavaju na političkom planu istovremeno kao slike nekog određenog načina života i kao predstave društvenog izvota.

(Prevod sa francuskog NIKE KARA-PEŠIĆ)